

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه ادیان و مذاهب
غیرانتفاعی

رساله دکترای رشته دین پژوهی

عنوان: الهیات محیط زیست در اسلام (با تأکید بر آموزه‌ی انسان‌محوری)

استاد راهنما: دکتر سید حسن اسلامی

استاد مشاور اول: دکتر باقر طالبی دارابی

استاد مشاور دوم: دکتر احمد عابدی سروسرستانی

دانشجو: مسعود شاورانی

پاییز ۱۳۹۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیر به حضرت خمینی

مربط

چکیده

تخریب گسترده و سریع محیط زیست آینده زمین و حیات موجودات زنده را به طور جدی تهدید جدی می‌کند، آموزه‌ها و دستورات ادیان به عنوان الگو و راهنمایی برای پیروان خود، عامل تأثیرگذاری در ایجاد سبک زندگی آنان، در راستای حفاظت از محیط زیست می‌باشند و در این راستا آموزه‌های دین اسلام به عنوان یکی از ادیان بزرگ و اصلی در جهان جایگاه مهمی دارد. جمع‌آوری داده‌ها در این تحقیق بر مبنای روش کتابخانه‌ای است و داده‌ها با روش کیفی تحلیل محتوا و هرمنوتیک تجزیه و تحلیل شده‌اند؛ زیرا از مفاهیم بسیار استفاده شده است. متن قرآنی به طور کلی با واژه‌های فراوان و مفاهیم گسترده محیط زیستی در هم تنیده و ممزوج است و در قرآن طبیعت به عنوان: صُنْعُ اللَّهِ، خَلْقُ اللَّهِ، بَيِّنَةُ اللَّهِ، وَجْهَ اللَّهِ، آيَةُ اللَّهِ، كَلِمَةُ اللَّهِ، سُنَّةَ اللَّهِ، نِعْمَةَ اللَّهِ و مُسَبِّحُ اللَّهِ توصیف می‌شود و عناصر اصلی زمین همچون: آب، خاک، باد، کوه و گیاه به فراوانی یاد می‌شوند. از سوی دیگر در روایات متعدد نبوی نیز بر حقوق و ارزش ذاتی طبیعت تأکید شده است و مشخص می‌گردد که محیط زیست از نگاه اسلام دارای ارزش، کرامت و حقوق ذاتی، حقیقی، و غیر ابزاری است. در بررسی جایگاه انسان در قرآن مشخص می‌شود که آموزه «انسان اشرف مخلوقات» در قرآن ذکر نشده است و برخی آیات با مفاهیم کلیدی انسان محور همچون: خلافت، امانت، کرامت و تسخیر در طول قرون متمادی با نگاه انسان محور افراطی تفسیر شده‌اند و مقام شایسته انسان در زمین، مقام بندگی و عبودیت «عبدالله» است، که منجر به رفتار فروتنانه و خاکسارانه در مقابل آفریده‌های خداوند می‌گردد. از آیات قرآن و روایات نبوی، اصول، قواعد و مفاهیم متعددی برداشت و استخراج می‌گردد که در راستای نگهداری و پاسداری از محیط زیست و کره زمین می‌باشند، همچون: مالکیت مطلق الهی، پاکیزگی و تمیزی، تعاون، تقوی، عدالت، قسط، احسان، محبت، رحمت، منع اسراف، منع فساد و تباهی. از دیدگاه الهیات اسلامی همه آفریده‌های خداوند دارای ارزش، حقوق و کرامت ذاتی هستند و نوع بشر برتری نسبت به موجودات دیگر ندارد، مگر انسانی که به مقام متقی و عبودیت برسد و برتری صرفاً با اهل تقواست. انسان در مقام «عبدالله» با طبیعت فروتنانه و خاکسارانه رفتار می‌کند و به دنبال برتری جویی و سلطه‌گری نیست.

کلیدواژه: محیط زیست، خلیفه الله، حقوق، فروتنی، قرآن، انسان محوری و ارزش ذاتی.

فهرست مطالب

۵.....	فصل اول: کلیات
۶.....	بیان موضوع و طرح مسأله
۸.....	ضرورت و اهمیت تحقیق
۹.....	پرسش‌های اصلی و فرعی
۹.....	فرضیه‌ها
۹.....	پیشینه تحقیق
۱۸.....	فایده و اهداف تحقیق
۱۹.....	تعریف کلمات و مفاهیم
۲۰.....	روش شناسی تحقیق
۲۲.....	دشواری‌های تحقیق
۲۳.....	فصل دوم: اهمیت محیط زیست در اسلام
۲۴.....	جایگاه طبیعت در اسلام
۳۷.....	نسبت خداوند و طبیعت
۳۷.....	صُنِعُ اللَّهِ وَ خَلَقُ اللَّهُ
۳۸.....	بَيِّنَةُ اللَّهِ
۳۹.....	وجه الله
۳۹.....	آیه الله
۴۰.....	کلمة الله

۴۰	سُنَّةَ اللَّهِ
۴۱	نِعْمَةَ اللَّهِ
۴۱	مُسَبِّحُ اللَّهِ
۴۲	عناصر اصلی محیط زیست در قرآن کریم
۴۲	آب
۴۵	زمین
۴۷	گیاهان
۵۴	باد
۵۵	کوه
۵۷	اهمیت جانوران
۶۹	فصل سوم: جایگاه انسان در قرآن
۷۰	أشرف مخلوقات
۷۱	آیهی خلافت
۹۹	انسان در مقام عبدالله
۱۰۳	آیهی کرامت
۱۱۰	آیهی تسخیر
۱۱۲	آیهی امانت
۱۲۷	بررسی «لَكُمْ»
۱۳۰	ویژگی های انسان در قرآن
۱۳۶	خلقت در أحسن التقویم

۱۳۸ خلقت از صلصال و حمأ مسنون
۱۳۹ خصوصیات ناس
۱۴۱ شَرِّ الدَّوَابِّ
۱۴۲ شَرُّ الْبَرِيَّةِ
۱۴۴ فصل چهارم: اصول، قواعد و مفاهیم نگهداری از محیط زیست در اسلام
۱۴۵ اصل «مَالِكِيَّتْ مَطْلُقْ خَدَاوَنْد»
۱۴۶ اصل «مِيْزَانْ»
۱۴۷ اصل «رَحْمَتْ»
۱۴۸ اصل «قِسْطْ وَّ عَدْلْ»
۱۵۲ اصل «طَهَارَتْ وَّ نِظَافَتْ»
۱۵۶ مفهوم «مَحَبَّتْ»
۱۵۹ مفهوم «إِحْسَانْ»
۱۶۱ مفهوم «تَوَاضَعْ وَّ فِرْوَتْتِيْ»
۱۶۶ مفهوم «مَسْئُوْلِيَّتْ پَدِيْرِيْ»
۱۶۹ مفهوم «تَقْوَى»
۱۷۰ مفهوم «تَكْرِيْمْ»
۱۷۲ قاعده «تَعَاوَنْ»
۱۷۲ قاعده «حَرْمْ وَّ حَمِيْ»
۱۷۵ قاعده «مَنْعْ وَّ دَفْعْ ضَرَرْ»
۱۷۷ قاعده «مَنْعْ خَشُوْنَتْ وَّ قَتْلْ»

۱۸۰	قاعده منع شکنجه و آزار
۱۸۳	قاعده «منع إسراف و تبذیر»
۱۸۵	قاعده «منع فسَاد»
۱۸۷	نتیجه گیری
۱۹۵	منابع و مآخذ

فصل اول: کلیات

۱-۱- بیان موضوع و طرح مسأله

بحران کنونی زیست کره را با هیچ مشکل جهانی دیگر از ابتدای تاریخ تاکنون، مقایسه نمی‌توان کرد. واقع امر این است که انسان با دگرگون کردن طبیعت، بی‌نظمی و نابسامانی به بار آورده و تعادل و توازن طبیعت را به هم زده است.^۱ بعد از انقلاب صنعتی سده هجدهم که از سال ۱۷۵۰ با اختراع و کاربرد ماشین بخار و سپس اختراع ماشین‌های با احتراق درونی آغاز شد چهره‌ی جهان را دگرگون شد.^۲ انقلاب صنعتی موجب افزایش ناگهانی جمعیت در شهرهای بزرگ شد و آلودگی‌های مختلفی ایجاد کرد. مواد زائد کارخانه‌ها (فاضلاب)؛ کودهای شیمیایی و سموم دفع آفات، که وارد جریان‌های آب و سرانجام رودها می‌گردند؛ نفت و مواد نفتی، که در نتیجه شستن تانکرهای نفتکش به هنگام بازگشت از سفر به حوزه‌های نفتی و یا به علت نشت تصادفی به دریاها ریخته می‌شود.^۳ تولید فراوان گازهای صنعتی موجب گرم شدن کره‌ی زمین گردیده است. جنگل‌ها به عنوان زیستگاه بسیاری از گونه‌های جانوری دائماً در حال نابودی و تخریب هستند. انسان صرفاً برای سرگرمی و استفاده تزئینی و تجملی از پوست و شاخ حیوانات، آنان را شکار می‌کند^۴ و برای تهیه کالاهای مفید، لوازم زیبایی یا کالاهای جالب توجه و صرفاً برای لذت‌جویی انواع موجودات را به شیوه‌ای کنترل نشده مورد بهره‌برداری قرار داده است. عاج فیل‌ها یا شیرماهی‌ها، شاخ کرگدن‌ها، پوست تمساح‌ها یا گربه‌سانان، کاسه‌ی لاک‌پشت‌ها، پر پرندگان، صدفها، پرندگان شکاری، حیوانات آزمایشگاهی، طوطی‌ها، پروانه‌ها و ارکیدها جنس‌های تجارت‌های پر سودند.^۵ همچنین زباله‌های فراوان تولید شده و مواد رادیواکتیو معضلات دیگری هستند. علاوه بر استفاده از جانداران در مراکز آزمایشگاهی، حیواناتی به خاطر پوستشان پرورش داده می‌شوند. این حیوان‌ها در «مزارع تولید خز» در قفس‌های خیلی کوچک ساخته شده از شبکه‌های سیمی زندانی می‌شوند. که نتیجه آن گاهی هم‌نوع خواری و معیوب کردن خود است.^۶ همچنین برخی حیوانات برای تولید گوشت

۱. پتریانو، علم، تکنولوژی و بحران محیط زیست، صص ۵۳

۲. زنگنه، جمشید، تکنولوژی، انسان، و پیرامون زیست، ۱۸۱

۳. ثرینگ، مریدیت، سروران ماشینی، یا بردگان انسان؟، ۴۳

۴. ارویل، رابرت، رویارویی انسان با طبیعت، ۱۳۴

۵. وریند، ژاک، محیط زیست، ۱۰۹

۶. هامار، دیوید کارلز، راهنما درباره‌ی حقوق حیوانات، ۳۹

صنعتی در مراکز نامناسبی به صورت گروهی نگهداری می‌شوند. حیوانات زندانی شده در باغ وحش نیز لطمه می‌خورند و زندانی هستند و گاهی رفتارهای وحشتناکی با آنها می‌شود.^۱ اما بحران ارتباط انسان و طبیعت در غرب بر اساس دو اشتباه به وجود آمد: عدم درک درست و عمیق‌تر انسان و واقعیت قدسی طبیعت. این یکی از عواقب بحران معنوی بود که در طول رنسانس و قرن هفدهم به وجود آمد و طبق آن، انسان مدرن خود را یک موجود زمینی دید که هیچ مسئولیتی در قبال خدا و مخلوقاتش ندارد.^۲ تقدس زدایی از طبیعت، مطالعه علمی را تشویق می‌کند، هر چند که این امر - همراه با دیگر نیروهای فرهنگی و اقتصادی - در تخریب متعاقب محیط زیست و سوءاستفاده از طبیعت نیز موثر بوده است.^۳ بر عکس دیدگاه قرون وسطایی که محیط زیست را موجودی زنده و سرشار از ارواح می‌دانست. علم مدرن با طبیعت همچون چیزی بی‌جنب و جوش برخورد می‌کند که باید مورد کندوکاو و تحقیق و دستکاری قرار گیرد تا رازهایش را آشکار کند.^۴ ایجاد دیدگاه قدسی درباره طبیعت به کمک ادیان ممکن است. هنگامی که باور شود امری قدسی در طبیعت و نیز در باطن آن حضور دارد، ارزش بیشتری به طبیعت نسبت داده می‌شود.^۵ جوامع مدرن بر مبنای انسان محوری استوار است، اما چنانچه این نگرش به چالش کشیده نشود، مسائل زیست محیطی حل نخواهند شد. در مقابل، عقیده بر این است که جوامع بشری باید به سوی یک رویکرد بوم مرکزی، یا زمین مرکز حرکت کنند که طبیعت را در اولویت قرار می‌دهد. محیط طبیعی دارای ارزشی فراتر از ارزشمندی‌اش برای انسانهاست - یک ارزش ذاتی - همانند همه چیزهای باارزش، شایسته مراقبت است تا آسیب نبینند. آرن نیس فیلسوف بوم شناس نروژی، اظهار داشت چیزی که احتیاج است، استدلال‌های اخلاقی‌تر نیست بلکه «کنشهای زیباست».^۶ بر طبق دیدگاه‌های رادیکال‌تر محیط زیست گرایی، مانند بوم شناسی ژرف، و اصرار آنها بر ایجاد تغییرات عملی و واقع گرایانه در سبک زندگی انسانها، همچون دیدگاه آرن نیس مبنی بر احتیاج به «کنشهای زیبا»، ادیان به ویژه دین اسلام توان ایجاد

۱. بکاف، مارک، سلانه، سلانه با حیوانات آشنا شویم و از جانب آنها سخن بگوئیم، ۱۳۷.

۲. نصر، حسین، انسان سنتی، انسان مدرن و بحران محیط زیست، ۸.

۳. باربور، ایان، دین و علم، ۲۱۹.

۴. ساتن، فیلیپ دبلو، درآمدی بر جامعه شناسی محیط زیست، ۴۹.

۵. باربور، ایان، دین و علم، ۲۴۷.

۶. ساتن، فیلیپ دبلو، درآمدی بر جامعه شناسی محیط زیست، ۸۶-۸۹.

سبک زندگی بوم محور را برای پیروان خود دارند، با تدوین اصول اسلامی در حفاظت و ارزش گذاری بر محیط زیست، می توان سبک زندگی و کنش های عملی پیروان این دین را در راستای حفظ محیط زیست تنظیم نمود.

۲-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

تخریب طبیعت، نابودی جنگل‌ها، کوه‌ها، چشمه‌ها و ... و انقراض گونه‌های گیاهی و جانوری در سراسر کره زمین هر لحظه در حال رخداد است و بخش قابل توجهی از جغرافیای زمین شامل کشورهای اسلامی و بخش های مسلمان نشین است، که این اتفاقات ناگوار به طور طبیعی در این مناطق هم جریان دارد. بی توجهی به حقوق و ارزش ذاتی موجودات روی زمین توسط انسان و برتری طلبی و سلطه جویی شدید بشر بر طبیعت، محور اصلی تمام این ویرانی‌هاست و این رویه به کشورهای اسلامی و جوامع مسلمان نیز سرایت نمود، و محیط زیست آنان نیز دچار آسیب‌های جدی و تخریب گسترده گردید. به نظر می‌رسد ریشه تخریب زیست بوم در جغرافیای اسلامی نیز تحت تأثیر نگاه ابزاری انسان به محیط زیست و سایر موجودات است. در این نگاه تمام عناصر و موجودات کره زمین برای بهره‌برداری انسان خلق شده‌اند و انسان به عنوان اشرف مخلوقات جهان مالک تمام آنها است. برداشت انسان محور افراطی جانشینی انسان به جای خدا در روی زمین و برتری مطلق نوع بشر بر همه آفریده‌ها، انسان را به سمت خود بزرگ بینی، خودپرستی، برتری طلبی، سلطه جویی بر طبیعت سوق داده است. نتیجه آن پایمال شدن حقوق، کرامت و ارزش ذاتی موجودات دیگر شده است و بخش قابل توجهی از منابع طبیعی را تخریب کرد. از نگاه اسلام تمام آفریده‌های خداوند در روی زمین، دارای حقوق و ارزش ذاتی و غیر ابزاری هستند و انسان مسلمان حق نگاه ابزاری به آنان را ندارد و باید در مقابل آفریده‌های خداوند بر روی زمین بر اساس فروتنی و خاکساری در مقابل آفریننده آنان رفتار نمود. انسان فروتن از سلطه‌گری و خودپرستی که ناشی از برتری طلبی و خوی تکبر است پرهیز می‌کند و به حقوق و ارزش ذاتی همه موجودات احترام می‌گذارد. بنابراین ضروری به نظر می‌رسد که برای مسلمانانی که بالاخره به طور حداقلی یا حداکثری از آموزه‌های اسلامی در زندگی روزانه خود و سبک زندگی خویش بهره‌برداری و الگوسازی می‌نمایند، چهارچوبی بر اساس آموزه‌های دینی ارائه نمود که آموزش و اجرای آن منجر به کاهش تخریب محیط زیست و حفاظت، صیانت، نگهداری و ارزش گذاری بیشتر به آن می‌گردد.

۳-۱- پرسش‌های اصلی و فرعی

۱. در آئین اسلام جایگاه موجودات و آفریده های خداوند در کره زمین، چگونه است و ارزش وجودی آنها حقیقی و ذاتی است یا غیر ذاتی و غیر حقیقی و ابزاری؟
۲. در آئین اسلام جایگاه و اهمیت انسان چگونه است و چه ویژگی هایی دارد؟
۳. چگونه می‌توان از آموزه‌ها و مفاهیم دین اسلام نظام الهیاتی سامان‌مندی با برخورداری از اصول، مفاهیم و قواعدی تدوین نمود که در آن از ارزش، حقوق و جایگاه موجودات کره زمین و محیط زیست صیانت نمود؟

۴-۱- فرضیه‌ها

- طبیعت و موجودات آن دارای ارزش ذاتی و غیر ابزاری در الهیات اسلامی هستند.
- در اسلام آموزه‌ی انسان محوری وجود دارد، ولی اشاره و تأکیدی بر اشرف بودن نوع بشر وجود ندارد.
- می‌توان از آموزه‌های دین اسلام نظام الهیاتی سامان‌مندی با برخورداری از اصول، مفاهیم و قواعدی تدوین نمود که در آن از ارزش، حقوق و جایگاه موجودات کره زمین و محیط زیست صیانت نمود.

۵-۱- پیشینه تحقیق

در زمینه دیدگاه دین اسلام در رابطه با محیط زیست از گذشته تاکنون کتاب‌ها و مقالات متعددی نوشته شده است. کتاب مفاتیح الحیة، عبدالله جوادی آملی، مرکز نشر اسراء، ۱۳۹۴. این کتاب ۷۸۴ صفحه دارد و شامل ۵ بخش است و با دسته‌بندی آیات قرآن و روایات پیامبر اسلام و ائمه به بیان مقصود خود پرداخته است و هدف کتاب بیان برنامه کاملی برای زندگی دینداران است که شامل بخش‌های مختلف زندگی فردی و جمعی آنان گردد. بخش اول و دوم در مورد تعامل انسان با خود و دیگر انسان‌ها پرداخته است. بخش سوم در مورد تعامل مردم و نظام اسلامی است و شامل چهار فصل است. بخش چهارم تعامل انسان با حیوان است، در مورد شرایط نگهداری حیوانات، شرایط بهره‌گیری از حیوانات، عدم آزار حیوانات، مهربانی و احسان به حیوانات، احترام و نگهداری مناسب از آنان بحث می‌کند. بخش پنجم تعامل انسان با خلقت زیست محیطی، شامل نه فصل است، که در مورد اموری چون حفظ بهداشت محیط زیست، نگهداری از آب و خاک، درختکاری و حفاظت از جنگل‌ها و مراتع، آلوده نکردن آب دریاها و رودها، نظافت مسیر و اماکن عمومی بحث می‌شود. این اثر به صورت دایرة

المعارفی از روایات و آیات قرآن است که در موضوعات و فصل‌های گفته شده دسته‌بندی شده‌اند و اثر حاضر مسأله محور نمی‌باشد و موضوعات مختلف را گرد هم قرار داده است، و به مانند کتابی فقهی که احکام مربوطه را به دینداران آموزش می‌دهد، نگارش یافته است و فاقد نقد و بررسی و تحلیل مفاهیم اصلی و بنیادین حوزه الهیات محیط زیست در اسلام است. همچنین با توجه به ماهیت کتاب، مباحثی در آن مطرح است که ارتباطی با محیط زیست ندارد و به روابط بین انسانها مربوط می‌شود. کتاب دیگر، اسلام و محیط زیست، مؤلف: عبدالله جوادی آملی، قم، اسراء، ۱۳۸۶ و حجم این کتاب ۳۶۰ صفحه است، و مجموعه سخنرانی‌ها و پیامهای آیت الله جوادی آملی درباره‌ی اسلام و محیط زیست است، در این اثر مؤلف بر خلافت انسان در زمین تأکید می‌کند و آن را مهم‌ترین دلیل مسئول بودن انسان در حفظ محیط زیست می‌داند. مؤلف با استناد به احادیثی از پیامبر اسلام و ائمه و نیز آیات قرآن، رخدادهای جهان را با اعمال انسان مرتبط می‌داند. بنابر آموزه‌های قرآن، انسان اگر تقوای الهی پیشه کند، درهای رحمت و برکت بر او گشوده می‌شود، و از زندگی سعادت آمیزی بر خوردار خواهد شد و در صورت انحراف از راه بندگی، جامعه را به فساد می‌کشد؛ به گونه‌ای که دامنه‌ی آن خشکی‌ها، دریاها و فضا را در بر می‌گیرد و ملتها را به جنگ و ناامنی سوق می‌دهد و بلاها و مصایبی مانند قحطی، سیل، زلزله و صاعقه و ... دامنگیر آنان می‌شود. وی یکی از نتایج بینش قرآنی را این می‌داند که فرایند صنعتی‌سازی نباید به تخریب جهان منجر شود. این کتاب ۵ فصل دارد.

کتاب «الهیات محیط زیست»، تألیف مصطفی محقق داماد، نشر مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، سال ۱۳۹۳ است. این کتاب حاوی ۲۶۵ صفحه مطالب می‌باشد و شامل یازده بخش می‌باشد، در بخش اول و دوم به وضعیت محیط زیست و بحران محیط زیست می‌پردازد و علم گرایی جدید غربی را عامل تقدس زدایی از طبیعت و استعمار آن می‌داند، و بحران محیط زیست را مرتبط با جهان‌بینی جدید می‌داند. در بخش سوم به دیدگاه ادیان نسبت به محیط زیست و نقش آنان در حفظ آن پرداخته است. در فصل چهارم به شبهات وارد شده در مورد نقش منفی ادیان در رابطه با طبیعت پاسخ داده است. در فصل پنجم در خلال ۳۶ صفحه به دیدگاه قرآن درباره‌ی محیط زیست پرداخته است و به اموری چون: سوگند به طبیعت، آیات الهی، ارض، جایگاه انسان در طبیعت و خلیفه‌اللهمی در زمین، تعلیم اسماء الهی به انسان، و دیدگاه فارابی درباره‌ی تسبیح موجودات پرداخته است. در فصل ششم به رابطه‌ی حوادث طبیعی و رفتار و اعمال انسان با حوادث طبیعی پرداخته است. در فصل

هفتم دیدگاه اختصاصی اقبال لاهوری بررسی شده؛ در فصل هشتم مروری بر وضعیت محیط زیست در تمدن ایرانی شده است. در فصل نهم به تجلیات کلام خدا در طبیعت اشاره شده، و در بخش بعدی محیط زیست از دیدگاه فقه مورد بررسی قرار گرفته است، و بالاخره در فصل یازدهم خلاصه مباحث و توصیه‌ها مطرح شده است. این کتاب در طی یازده فصل به طور گسترده و بعضاً گذرا، مباحثی را مطرح و بررسی نموده و تنها به بحث محیط زیست از دیدگاه دین اسلام نپرداخته است.

کتاب بعدی «اسلام و محیط زیست»، تألیف عیسی ولایی، ناشر اندیشه مولانا، چاپ ۱۳۸۸ است. این کتاب ۲۳۴ دارد، شامل سه بخش، بخش اول شامل پنج فصل است، و به تعریف محیط زیست، تعریف آلودگی و عوامل و پیامدهای آن، تأثیر طبیعت بر جسم و جان انسان، مقابله با بحران زیست محیطی، در بخش دوم به طبیعت از دیدگاه جهان بینی اسلام، جایگاه انسان در جهان آفرینش، اصول زیست محیطی مکتب اسلام (هدف از خلقت، شعور همگانی، حمد و تسبیح موجودات، سنت الهی، امانت داری انسان، انسان جانشین خدا)، منابع ارزشمند حیاتی شامل آب، هوا، خاک، میحس اسراف و مصرف بی‌بهره، اسلام و طبیعت با بحث‌های تعامل انسان با طبیعت، فرمانبری و نافرمانی طبیعت، عمران و آبادانی در اسلام، بهداشت عمومی، تعامل انسان با دیگر جانداران (تأمین نیازهای زندگی، مدارا و ترحم، منع شکار، منع آزار)، تعامل انسان با نباتات، اهمیت کشاورز و کشاورزی، و بخش پایانی جایگاه حقوقی مباحث محیط زیست (اصول اسلامی حفظ محیط زیست: قاعده لاضرر، قاعده اتلاف، قاعده تسبیب، قاعده ملازمه، انفال). نویسنده با بهره‌گیری از قرآن کریم و منابع تفسیری و حدیثی شیعه، معتقد است، باید دیدگاه علم زده‌ی غالب بر انسان امروز را اصلاح نمود، و انسان به عنوان محور خلقت، باید به عنوان امانتدار زمین و با رعایت قواعد حقوقی چون لاضرر، اتلاف، ملازمه، انفال، تسبیب، سه مفهوم خلیفه الهی، عبداللہی و چیرگی بر طبیعت را با هم هماهنگ نماید. کتاب بعدی «مبانی حفاظت محیط زیست در اسلام»، مؤلف صادق اصغری لقمجانی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی و سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۷۸ است. تعداد صفحات این کتاب ۲۰۸ صفحه است، و شامل بخش‌های: سقوط و انحطاط انسان معاصر، ابعاد بحران محیط زیست، نقش دین در سلامت محیط زیست، مبانی اعتقادی محیط زیست در اسلام همچون جایگاه خداوند، خالق هستی، برهان نظم در عرصه‌ی محیط زیست، هدایت تکوینی عناصر محیط زیست، و هدایت تشریحی انسان در عرصه‌ی محیط زیست، مشروعیت تسخیر محیط زیست توسط انسان، خودپرستی

عامل انحطاط انسان در عرصه‌ی محیط زیست، انحطاط انسان در عرصه‌ی محیط زیست عامل بحران زیست محیطی، انسان جانشین خدا، مبانی عملی محیط زیست در اسلام شامل شکران نعمت و کفران نعمت، اسراف کاری در عرصه محیط زیست، تجاوز به حقوق دیگران و تضييع حق الناس، وظایف حکومت اسلامی در قبال محیط زیست و علمای صالح در هرم اداری محیط زیست. همچنین کتاب «حفاظت محیط زیست از دیدگاه اخلاقی، فقهی و حقوقی»، تألیف مریم بلوچیان طرقي، نشر بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۹۴ است. این کتاب ۳۷۸ صفحه دارد و حاوی پنج بخش است، بعد از تعریف اصطلاحات مربوط به محیط زیست و مواد آلاینده، به بررسی اهمیت اخلاق و اخلاق محیط زیست پرداخته است، و نگرش ادیان یهودیت، زردشت، مسیحیت و اسلام به محیط زیست پرداخته است. در بخش‌های دیگری به بررسی محیط زیست و سیره‌ی معصومان، حراست از محیط زیست در آیات و روایات، احکام فقهی محیط زیست در اسلام، دولت و محیط زیست، جنگ و محیط زیست، مراجع تقلید و محیط زیست، و بالاخره در بخش پایانی به نگاه حقوقی و کیفری به محیط زیست پرداخته است. کتاب عربی «احکام البيئة في الفقه الاسلامي»، تألیف عبدالله بن عمر بن محمد السحیانی، نشر دار ابن الجوزی، مملكة العربية السعودية، ۲۰۰۸ است. این کتاب با نگاهی کاملاً فقهی به احکام و دستورات فقهی در مورد محیط زیست در اسلام از نگاه منابع اهل سنت پرداخته است.

کتاب «رعاية البيئة في شريعة الاسلام»، مؤلف یوسف القرضاوی، نشر قاهره، دارالشروق، ۲۰۰۱ و ۲۶۰ صفحه دارد. قرضاوی در این اثر به بررسی مبانی حفظ محیط زیست از دیدگاه اسلام با توجه به قرآن و سنت نبوی پرداخته است. در این کتاب به اموری چون اهمیت درختکاری، عمران و بهره‌برداری، نظافت و پاکسازی، حفاظت از منابع، حفظ سلامت انسان، احسان به محیط زیست، جلوگیری از اسراف، حفظ توازن، جلوگیری از فساد طبیعت پرداخته است. کتاب دیگر «الاسلام و البيئة خطوات نحو فقه بیئي»، نوشته حسین الخشن، نشر بیروت، دارالهادی، ۲۰۰۴ است و ۲۴۴ صفحه دارد و نویسنده با استفاده از آیات قرآن کریم و منابع روایی شیعه و اهل سنت، و منابع فقهی، با رویکردی فقهی در قالب چهار فصل، در فصل نخست، به موضوعاتی چون تعاریف آلودگی زیست محیطی، علت‌های آن، علت عقب ماندگی مسلمانان در بحث آلودگی و تخریب محیط زیست، و در فصل دوم به قواعد عام فقه محیط زیست، با نگاه فقهی به مسائلی چون فساد در زمین، هدر دادن منابع طبیعی، حدود تصرف انسان در طبیعت، نقش حاکم اسلامی در تشریح قوانین زیست محیطی پرداخته است. در

فصل سوم نیز به برخی احکام فقهی در مورد حیوانات، درختان، گیاهان، راه‌ها، هوا، مساجد و تفرجگاه‌ها پرداخته است. در پایان در فصل چهارم به انواع آلودگی‌های بصری، سمعی، اخلاقی از نگاه فقه پرداخته است. کتاب بعدی «قضایا البيئة من خلال القرآن و السنة»، زیر نظر محمد السید جمیل، رباط، ایسیسکو، ۱۹۹۹. این کتاب ۱۰۲ صفحه دارد، در این کتاب آیات قرآنی و احادیث نبوی در مورد محافظت از محیط زیست بررسی گردیده است. مفهوم محیط زیست از جنبه‌های تمدنی و طبیعی و مسائل زیست محیطی از دید قرآن و سنت مطرح شده است. همچنین کتاب «التربية البيئية في الاسلام منهج الكون و منهج الانسان»، مؤلف فاطمه عبدالله آل خلیفه، قاهره، دارالفکر العربی، ۲۰۰۴ است و ۱۶۳ صفحه دارد. از دید نویسنده، مشکلات محیط زیستی در جوامع اسلامی ناشی از بی‌توجهی و غفلت از اصول و تعالیمی است که شریعت اسلامی برای اصلاح محیط زیست انسان و تحکیم پیوند او با محیط و همه‌ی عناصر زنده و غیر زنده‌ی آن، با دقت وضع کرده است، از دیدگاه تربیتی اسلام، هیچ یک از عناصر حیات مورد غفلت قرار نگرفته است. چارچوب نظام زیست محیطی اسلامی بر اساس اعتدال و میانه روی بدون اسراف در همه‌ی جنبه‌های زندگی است؛ پیشرفت و توسعه بدون فساد و تخریب؛ و امر به معروف و نهی از منکر. فصل دوم به روش تربیت زیست محیطی در اسلام پرداخته است. فصل سوم به توازن زیست محیطی و رابطه‌ی متقابل انسان با محیط زیست از دید اسلام پرداخته است. در فصل چهارم به اصول: توحید، ربانیت، ثبات، شمول، تعمیم، توازن، تکامل پرداخته است. در فصل پنجم به مالکیت در اسلام می‌پردازد، شامل: حق خداوند، حق جامعه، حق فرد، حقوق عمومی، و اصول حفظ محیط زیست از نظر قرآن و سنت: ۱. خلافت انسان در زمین، توازن هستی، پیشرفت دائمی و احیاء زمین، حفاظت از توازن زیست محیطی و حفظ تنوع زیستی، و جلوگیری از مصرف منابع طبیعی پرداخته است. فصل ششم پیشنهادهایی را مطرح نموده است. کتاب «Environmental Studies, Some Problems Analyzed from the Islamic Point of View» مؤلف این کتاب احمد الریسونی، فاروق حمده، احمد الکردمیری، مراکش، ۱۹۹۹. این کتاب ۶۲ صفحه دارد و سه فصل است. فصل اول در مورد زیبایی شناسی و بازتاب‌های آن در حفاظت محیط زیست است. دو رویکرد دارد اول این که قرآن بر جلوه‌های زیبایی در طبیعت و همه مخلوقات تأکید می‌کند، و دوم آموزش زیبایی شناسی در سنت پیامبر. فصل دوم، به رابطه‌ی انسان با محیط زیست از نظر اسلام می‌پردازد. فصل سوم علل و ریشه‌های مدرن و فرهنگ غربی بحران زیست محیطی را بحث

نموده است. در ادامه نویسندگان با کمک آیات قرآن و روایات نبوی به قواعد رفتار صحیح انسان با محیط زیست از دیدگاه اسلام می‌رسند.

مجموعه مقالات اسلام و محیط زیست، مترجم اسماعیل حدادیان مقدم، نشر به نشر مشهد، ۱۳۷۸ است. این کتاب ۱۳۸ صفحه است و شامل مجموعه هفت مقاله است. آنچه در همه‌ی مقالات فوق مشترک است توجه به فقه اسلامی درباره‌ی محیط زیست، علم منابع طبیعی، بازرگانی و داد و ستد و احیای زمین‌های موات. در این مقالات استناد زیادی به آیات قرآن شده است. مقاله اول اسلام و محیط زیست نام دارد نوشته حافظ ای مصری. به کره‌ی زمین و ویژگی‌های طبیعی و جغرافیایی آن می‌پردازد. سپس به مسأله‌ی تباهی زمین که ناشی از به هم خوردن توازن طبیعی به دست انسان است کمی پردازد. سپس به مسأله آلودگی آب و هوا در جهان و نظر قرآن درباره‌ی آن می‌پردازد و احادیثی از اهمیت گیاهان و حیوانات از پیامبر می‌آورد. به نظر او اگر انسان تسلیم خدا شود واقعا، و او را ناظر خود بداند بسیاری از معضلات زیست محیطی کنونی برطرف می‌شود. مقاله دوم تألیف مأویل یونس عزالدین است، به علت انتخاب انسان به خلافت خداوند در زمین، و اصل امت‌های متعدد جانوران، وظایف در قبال محیط زیست، و امر به معروف و نهی از منکر پرداخته است. مقاله سوم، نوشته یونس نگوس است، معتقد است همه آفریدگان مطیع خداوند هستند. سپس به نشانه‌های خالق، و روش‌های علم و کاربردهای علم و کمک آن به حفظ محیط زیست کند. مقاله چهارم تألیف یاسین داتن است، با عنوان «منابع طبیعی در اسلام» به احکام اسلام درباره‌ی مالکیت و اشتراک، زمین‌های آباد و غیر آباد، حریم و حما، در زمان حاضر و آب و منابع آبی مثل رودها، چشمه‌ها و گیاهان و حیوانات پرداخته است. مقاله پنجم با عنوان «بازرگانی و داد و ستد در اسلام» به قلم عمر ابراهیم ودیلو و فضلون ام. خالد است. به اقتصاد اسلامی و اموری چون ربا از نظر اسلام و مالکیت و کنترل بازار پرداخته است. مقاله ششم به قلم عثمان لویلین احیای زمین‌های موات و قواعد آن حفظ آن را از دیدگاه فقه اسلامی بررسی کرده است. در مقاله ششم به مسئولیت انسانها از دیدگاه اسلام در بازسازی طبیعت پرداخته است. مقاله بعدی، اخلاق زیست محیطی، قانون و جامعه‌ی اسلامی، نوشته ماویل عزالدین، ترجمه مژده دقیقی، از کتاب اخلاق زیست محیطی، لویی یویمان، انتشارات مرکز بین المللی گفت و گوی تمدن‌ها، ۱۳۸۳ است. این مقاله ۱۹ صفحه است و نگرش اسلام را در صیانت از محیط زیست بر این اساس می‌داند که خداوند جهان را آفرید و حفاظت از مخلوقات که پیوسته در حال ستایش خداوند هستند، نشانه‌ی

احترام به خالق آنهاست، و انسان‌ها را در جهان قرار داد تا از آن لذت ببرند و با احتیاط از آن استفاده کنند. اخلاق زیست محیطی اسلامی بر این مفهوم استوار است که همه‌ی روابط انسانی مبتنی بر عدل و احسان است. اسلام رعایت تعادل در محیط زیست و محافظت معقول از طبیعت را تشویق می‌کند.

مجموعه مقالات «Islam And Ecology: A Bestowed Truth»، سرویراستاران: ریچارد فولتز، فردریک ام. دنی، و عزیزان بهار الدین. انتشارات هاروارد، سال ۲۰۰۳ است. این کتاب ۵۸۴ صفحه دارد. مقاله اول «شناخت اخلاقیات زیست محیطی از منظر قرآن» به قلم ابراهیم اوزدمیر با تمرکز بر قرآن، مقدمه‌ای مناسب در شناخت دیدگاه اسلام درباره‌ی جایگاه انسان در سلسله مراتب وجود محسوب می‌شود. وی معتقد است، اگر فرد مسلمان به درستی رابطه‌ی بین خالق، انسان‌ها و مخلوقات دیگر را که در قرآن شرح داده شده، درک کند، در این کتاب آسمانی، اخلاقیات زیست محیطی اسلام را پیدا خواهد کرد. مقاله دوم «طبیعت در مثنوی جلال الدین رومی» است. مقاله سوم «فطرت، الگویی اسلامی برای بشریت و محیط زیست» متعلق به سعدیه خاورخان چشتی است، وی تفسیری محیط زیستی براساس مفهوم فطرت در اسلام را پیشنهاد می‌کند که به مثابه ماهیت و ذات ابدی اشیاء تعبیر می‌شود. بنابراین وجدان زیست محیطی چیزی است که نیاز به آموزش ندارد بلکه باید آن را بیدار کرد. مقالات بخش دوم: مقاله اول «دنیای اسلام در دوره‌ی معاصر و بحران زیست محیطی» ارائه شده است. وی در این مقاله به موانع زیادی که بر سر راه تحقق اخلاقیات زیست محیطی اسلام در دنیای معاصر وجود دارد اشاره و راه‌هایی را برای غلبه بر این موانع پیشنهاد می‌کند. مقاله دوم «اسلام و محیط زیست: فرضیه و عمل» مأویل عزالدین، به مسائلی چون بحران‌های آلودگی، کمبود آب و دیگر معضلات پیش روی جهان اسلام اشاره می‌کند. مقاله سوم: «اسلام و زیست بوم، اصلاح و بازسازی» نوشته نعمان الحق است. وی با مراجعه به منابع اصلی اسلامی یعنی قرآن، حدیث و شریعت اسلامی، در جست و جوی کشف راه حل اسلام سنتی برای هدایت مسلمانان در مواجهه با معضلات زیست محیطی است. مقاله چهارم «صلح در اسلام: اکولوژی معنوی» نوشته عبدالعزیز سعید و ناتان سی. فانک، به قرائتی زیست محیطی از مفاهیم سنتی اسلام مانند توحید و سلام (صلح) می‌پردازند و معتقدند که مسائل زیست محیطی ناشی از نادیده گرفتن معنای واقعی اسلام است که آن هم به علت غفلت از توحید به وجود آمده است. مقاله پنجم «مبنایی برای ایجاد رشته‌ی حقوق زیست محیطی اسلامی» نگاهی کلی و جامع به کیفیت تعامل شریعت سنتی اسلامی با مدیریت زیست محیطی می‌افکند. مقاله

ششم «محیط زیست گرایی اسلامی: موضوعی در خور بررسی» به قلم ریچارد سی فولتزر است. مقاله هفتم «به سوی الهیات زیست محیطی اسلام» نوشته کاوه افراسیابی است، وی معتقد است اگرچه اسلام دارای منابع مهمی درباره‌ی احترام به محیط زیست است، اما متفکران مسلمان باید گامی فراتر بنهند و به بازنگری بعضی از پیش‌فرض‌های اولیه خود بپردازند. بخش سوم: مقاله هشتم «محیط زیست و عدالت اجتماعی» است. مقاله نهم «بحران زیست محیطی زمان ما: پاسخ اسلامی» است. مقاله دهم «اسلام، جامعه‌ی اسلامی و دغدغه‌های زیست محیطی: یک الگوی توسعه بر اساس جامعه‌ی نظام‌مند اسلام» است. مقاله پانزدهم «نوآوری علمی و عدالت زیست محیطی و حقوق انسانی زنان در اسلام» است. بخش چهارم، مقاله دوازدهم «نوآوری علمی و ال‌میزان» به قلم محمد اسلم پرویز، به بررسی مفهوم قرآنی توازن می‌پردازد. مقاله سیزدهم «ظرفیت‌سازی برای توسعه پایدار: مسأله‌ی اسلامی کردن مؤسسات زیست محیطی» است. مقاله چهاردهم «اسلام، محیط زیست و برنامه‌ریزی برای خانواده: دو نمونه ایران و مصر» نوشته نانسو دلیو. جبرا و جوزف جی. جبرا نمونه‌هایی از برنامه‌های تنظیم خانواده در کشورهای اسلامی مصر و ایران را بررسی می‌کنند. مقاله پانزدهم «یک سفر زیست محیطی در بنگلادش اسلامی» می‌باشد. مقاله شانزدهم «اسلام نظریه‌ی توسعه و برنامه‌ریزی مالزی» است. مقاله هفدهم «شبکه توسعه آقاخان: اخلاقیات توسعه‌ی پایدار و بیداری اجتماعی» است. فصل پنجم، مقاله هجدهم «طبیعت در شهرسازی اسلامی: باغ واقعی و باغ استعاری» می‌باشد. مقاله نوزدهم «از جنات قرآن تا باغ‌های لاهور» است و مقاله پانزدهم «درختان به مثابه‌ی اجداد: فمینیسم زیست محیطی و شعر فروغ فرخزاد» است.

رساله دکترای خانم فاطمه خداجویان در رشته ادیان و عرفان دانشگاه تهران با عنوان: جایگاه محیط زیست در اسلام و مسیحیت (کتاب مقدس و تفاسیر آن)، در سال ۱۳۸۴ نگاشته گردیده است. این رساله به صورت مقایسه دیدگاه‌های اسلام و مسیحیت است؛ و در فصل دوم در مورد مبانی اعتقادی اسلام در عرصه محیط زیست بحث نموده است و به مطالبی چون انسان به عنوان خلیفه الله و طبیعت به عنوان امانت الهی اشاره کرده است. در فصل سوم به مفاهیمی چون محیط، الأرض، معانی نمادین عناصر طبیعی در قرآن، آفرینش نظام احسن، طبیعت به عنوان آیت خداوند، طبیعت به عنوان نعمت خداوند، هوا، باد، باران، آب، گیاهان، زمین و کوه در قرآن، و دیدگاه فقه اسلامی درباره محیط زیست. منابع استفاده شده این رساله در مجموع اندک است و تعداد ۷۲ منبع است، و منابع اسلامی استفاده شده اغلب از منابع درجه دو و سه هستند. رساله دکترای آقای فرهاد یوسفی پور در رشته